מערת קבורה מתקופת הברזל 2 ומהתקופה הרומית הקדומה מצפון לתל חדיד

אלי ינאי

מערת הקבורה חצובה בתחתית המדרון הצפוני של שלוחה שטוחה ששטחה כמאה דונם, כ־0.5 ק״מ מצפון לתל חדיד וכ־100 מ׳ מדרום לאפיקו של נחל נטוף (נ״צ רי״ח 1950/6520, רי״י 1450/1520; איור 1).[1] תל חדיד נמצא בגבול שבין השפלה הצפונית למישור החוף (147 מ׳ מעל פני הים), והמסלע במקום הוא קרטון מתקופת הסנון מתצורת עין זיתים המכוסה בקרום נארי (לבנת 1971:24). השלוחה הייתה מיושבת בתקופת הברונזה המאוחרת, בתקופה האסלאמית הקדומה ובתקופה העות׳מאנית, אך עיקר היישוב בה היה בתקופת הברזל 2, עת שימשה כנראה עיר תחתית ליישוב בתל. בחפירה במדרונות הצפוני והדרומי של השלוחה נתגלו בניין עמודים וחלקי מבנים מתקופת הברזל, וכן גתות, בתי בד, מערות קבורה ומתקנים חקלאיים מהתקופות הרומית והביזנטית (ברנד 1996; גופנא ובית־אריה 1997:77–78). מערת הקבורה נחצבה בתקופת הברזל 2, והיא שימשה לקבורה גם בתקופה הרומית.

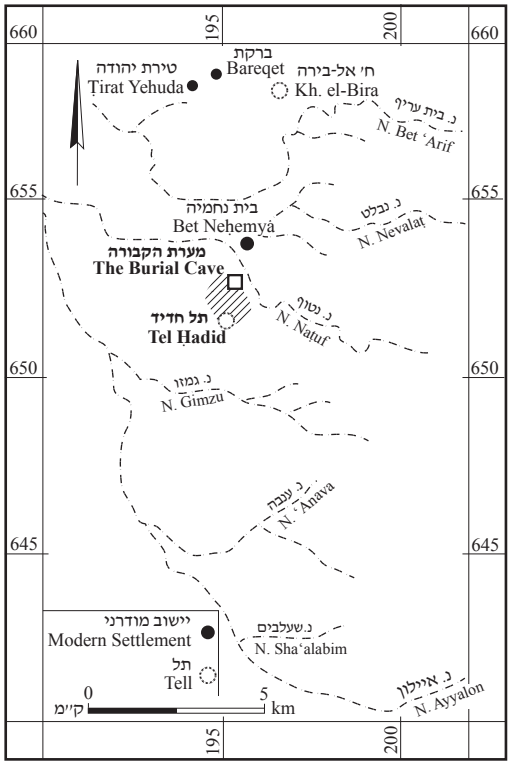

איור 1. מפת איתור.

המערה (איור 2; תכנית 1)

ארבע מדרגות חצובות בסלע הובילו אל פתח המערה (L100; 0.98 מ׳ רוחב, 1.2 מ׳ אורך, 1.1 מ׳ עומק; תקרת המסדרון נהרסה מכלי מכני); אבן הגולל שלה נמצאה באתרה. שלוש מדרגות חצובות הוליכו אל חדר הקבורה, ולמרגלותיהן, על הרצפה, נמצאה אבן סגירה (L101; איור 3); נראה שאבן זו שימשה לחסימת המבוא בתקופת הברזל, ואילו אבן הגולל שנתגלתה באתרה שימשה בתקופה הרומית.

איור 2. פיר הכניסה המדורג למערה, מבט לדרום.

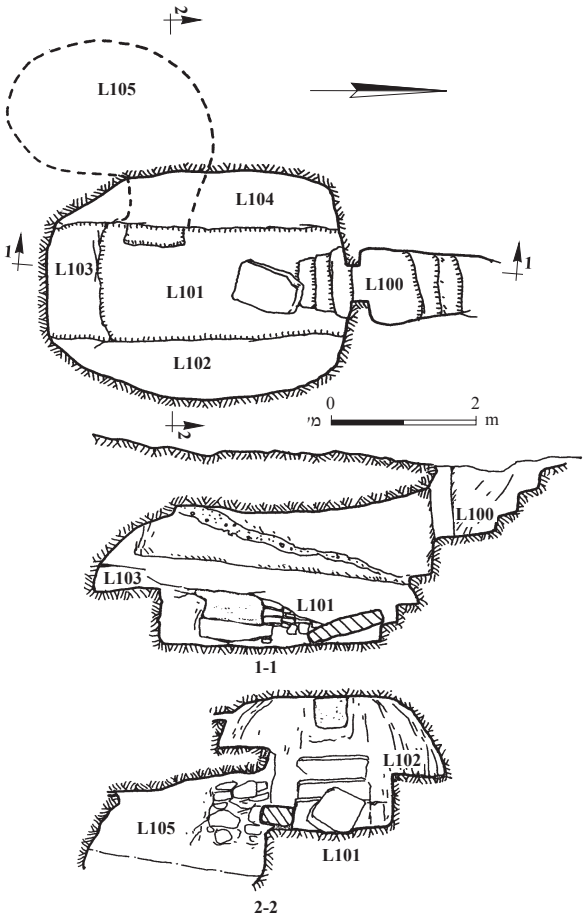

תכנית 1. המערה: תכנית וחתכים.

איור 3. אבן הסגירה, המדרגות ופתח המערה מבפנים, מבט לצפון.

חדר הקבורה מלבני (4 × 6 מ׳, גובה 2.3 מ׳), ובו שלושה משכבים (כ־0.6 מ׳ רוחב): במערב (L104), במזרח (L102) ובדרום (L103). מתחת למשכב המערבי נחצב בור ליקוט סגלגל (L105; 3 מ׳ אורך, 2.5 מ׳ רוחב, 1.5 מ׳ גובה) ועל הרצפה, מול פתח הבור, נמצאה אבן מלבנית שטוחה (0.3 × 0.6 × 0.8 מ׳), ששימשה כנראה לכיסויו (איורים 4–7).

ממצא העצמות

יוסי נגר

העצמות הרבות שנמצאו במשכבים לא היו באתרן; הן נבדקו ונמדדו במידת האפשר. העצמות מבור הליקוט נמצאו מושלכות לצד הממצאים האחרים, והן לא נבדקו או נמדדו.[2] מצב השתמרותן גרוע, חלקן היו פזורות בשל הפרעה מאוחרת לקבורה. עם זאת, אפשר היה להבחין שהקבורה המקורית הייתה ראשונית.

המשכב המערבי (L104). נמצאו שברים של עצמות כיפת גולגולת — שתי עצמות פרונטליות, המראות מורפולוגיה האופיינית לפרט ממין זכר ופרט ממין נקבה; עצמות ארוכות — ראש פרוקסימלי של עצם הירך (כ־38 ס״מ אורך), השייכת לפרט ממין נקבה, ועצם ירך של ילד שגילו 1–2 שנים (כ־135 מ״מ אורך מרבי ללא אפיפיזות); ושיניים המייצגות שלושה פרטים לפחות, שגילם כ־1.5, 20–30 ו־40–50 שנים.

המשכב המזרחי (L102). נמצאו שברי עצמות כיפת גולגולת, שיניים ועצמות פוסטקרניאליות של שני פרטים לפחות. הנקברים הונחו בכיוון צפון–דרום, הראש בדרום. נמצא ראש פרוקסימלי של עצם הירך (כ־41 מ״מ אורך), השייכת לפרט ממין נקבה, ושיניים המייצגות שני פרטים לפחות, שגילם 15–20 ו־20–30 שנים.

איור 4. חדר הקבורה, המשכבים ואבן הסגירה של בור הליקוט באתרה, מבט לדרום.

איור 5. המשכב המזרחי בראשית החפירה, מבט למזרח.

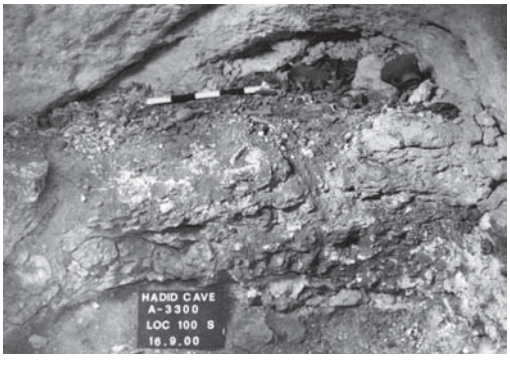

איור 6. המשכב הדרומי: סיר בישול ובקבוק באתרם, מבט לדרום.

איור 7. המשכב המערבי: סיר הבישול באתרו, מבט למערב.

המשכב הדרומי (L103). נמצאו שברים של עצמות כיפת גולגולת, שיניים ועצמות פוסטקרניאליות. הנקברים הונחו בכיוון מזרח–מערב, הראש במערב. נמצאה עצם רדיוס של ילד (75 מ״מ אורך מרבי), שגילו 1–1.5 שנים;

עצם רדיוס, האפיפיזה הדיסטלית בשלבי איחוי, האופיינית לפרט מתבגר שגילו 16–19 שנים; השיניים מייצגות שלושה פרטים לפחות, שגילם 4–6, 15–20 ו־40< שנים. העצמות מייצגות, אם כן, ארבעה פרטים לפחות, שגילם 1–1.5, 4–6, 15–20 ו־40< שנים.

הממצא

תקופת הברזל 2

כלי החרס שיוצגו להלן נמצאו בבור הליקוט (איורים 8–15), למעט שבר נר (איור 14:3) שנמצא מתחת לאבן הכיסוי של הבור. כמו כן, נמצאו קערת אבן מעוטרת (איור 16) וזוג עגילי כסף (לא אוירו). הכלים נזרקו כנראה מחדר הקבורה לבור הליקוט, ועל כן לא היה אפשר להפריד בין פריטים קדומים למאוחרים, והם יוצגו טיפולוגית. עד לכתיבת דברים אלו פורסם מכלול קרמי אחד מתקופת הברזל מתל חדיד, המכלול שנמצא בלוקוס 1082 בשטח D (ברנד 1998:5).

כלי החרס

קערות שלהן דופן דקה ובסיס מעוגל (איור 8).— קערות מס׳ 1 ו־2 שטוחות ולהן דופן ישרה, ואילו יתר הקערות עמוקות, בעלות דופן מעוגלת ושפה כמעט ישרה. הן נעשו מטין מעורב בחסמים לבנים שנצרף לחרס ורוד־כתום וליבתו אפורה בהירה

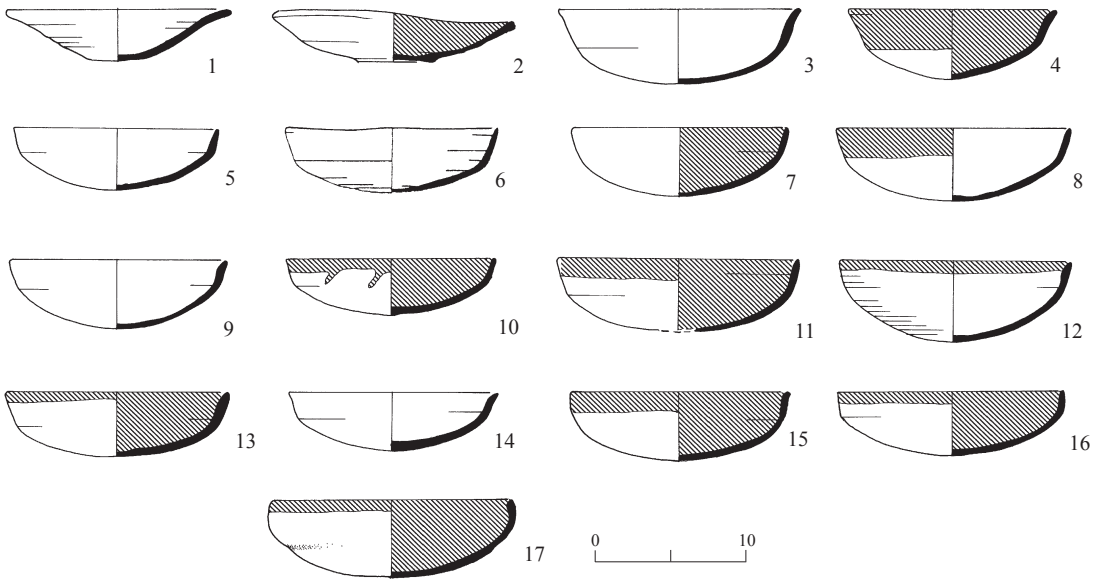

איור 8. קערות מתקופת הברזל 2.

מס׳	מס׳ רישום
1	1061
2	1077
3	1070
4	1086
5	1093
6	1084
7	1095
8	1039
9	1076

מס׳	מס׳ רישום
10	1028
11	1087
12	1050
13	1081
14	1067
15	1062
16	1031
17	1068

מאוד; חלקן ממורקות מרוק אבניים (שלוש קערות נוספות לא אוירו).

מקבילות לקערות מס׳ 3–5 נמצאו בתל יזרעאל (Zimhoni 1997: Fig. 1.7:4), בגזר שכבה VIa, המחצית הראשונה של המאה הח׳ לפסה״נ (Gitin 1990: Pl. 20:4, 5), ושכבה Va–b, מן המאות הז׳–הו׳ לפסה״נ (Gitin 1990: Pl. 24:1, 2), ובתל לכיש שכבה IV (Zimhoni 1997: Fig. 3.21:23). לדעתי, קבוצה G שפירסמה צמחוני (Zimhoni 1997: Fig. 3.61) היא הוואריאנט הדרומי של הקערות מתל חדיד.

מקבילות לקערה מס׳ 8 נמצאו בראש זית שכבה VIIb (Gal and Alexandre 2000: Fig. III.72:2), בתל מבורך שכבה VII (Stern 1978: Fig. 12:2), במגידו שכבה III (Lamon and Shipton 1939: Pls. 24:50, 51; 81:93), בתל עמל שכבה IV (Levy and Edelstein 1972: Fig. 15:3) ובתל בטש שכבה III (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 87:5).

מקבילות לקערה מס׳ 11 נמצאו בקבר מהמאה הי׳ לפסה״נ בבקה אל־ע׳רבייה (בדחי תש״ס: איור 1:1, 2) ובמגידו שכבה Va (Loud 1948: Pl. 89:11). מקבילות לקערה מס׳ 17 נמצאו במגידו שכבות IV–III (Lamon and Shipton 1939: Pl. 24:55), בשומרון תקופה VI (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 10:7), ברמת רחל שכבה IV (Aharoni 1962: Figs. 44:2; 11:1) ובתל לכיש שכבה III (Zimhoni 1990: Fig. 3:10).

קערות שלהן דופן עבה ובסיס טבעת (איור 9).— הקערות נעשו מטין ובו חסמים לבנים ואפורים גדולים. רובן נצרפו לחרס ורוד וכתום, ומיעוטן — לצהוב כהה עם ליבה אפורה בהירה. פני הקערות הוחלקו, אך יש הבדלים מהותיים באיכות הגימור: חלקן מחופות וממורקות מרוק אבניים וגימורן נקי ואיכותי, ובחלקן הגימור מחוספס וגס, ללא חיפוי או מרוק (שלוש קערות נוספות לא אוירו).

מקבילות לקערה מס׳ 1 נמצאו בלכיש שכבות IV (Aharoni 1975: Pl. 44:1) ו־III (Zimhoni 1990: Fig. 3:9). מקבילה לקערה מס׳ 2 נמצאה במגידו שכבה V (Lamon and Shipton 1939: Pl. 30:129). מקבילות לקערה מס׳ 3 נמצאו בתל עמל שכבה III (Levy and Edelstein 1972: Fig. 15:7, 8), בקבר מתקופת הברזל בטייבה (ינאי תשס״ג: איור 3:8) ובעיר דוד שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 18:23).

מקבילות לקערה מס׳ 5 נמצאו בג׳ת שכבה AV (ינאי ופורת תשנ״ט: איור 10:10) ובמגידו שכבה K–II (Finkelstein, Zimhoni and Kafri 2000: Fig. 11.20:6). מקבילות לקערה מס׳ 6 נמצאו בשומרון תקופה IV (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 7:1), במגידו שכבה V (Lamon and Shipton 1939: Pl. 30:130) ובעיר דוד שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 18:28).

מקבילה לקערה מס׳ 8 נמצאה במגידו שכבות IV–III; זהו הטיפוס הנפוץ ביותר בשכבות אלה (Lamon and Shipton 1939: Pl. 24:30). מקבילה לקערה מס׳ 9 נמצאה במגידו שכבה H–III (Finkelstein, Zimhoni and Kafri 2000: Fig. 11.43:6). לקערה מס׳ 10 נמצאו מקבילות בג׳ת שכבה AV (ינאי ופורת תשנ״ט: איור 20:10), בשומרון תקופה IV (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 13:18) ובלכיש שכבה III (Tufnell 1953: Pl. 79:46). מקבילות לקערה מס׳ 11 נמצאו בתל מבורך שכבה VII (Stern 1978: Fig. 12:25), בתל יזרעאל (Zimhoni 1997: Fig. 1.2:13, 14), בלכיש שכבה III (Tufnell 1953: Pl. 79:48) ובעיר דוד שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 20:6).

מקבילות לקערה מס׳ 12 נמצאו בקבר מטייבה (ינאי תשס״ג: איור 17:2), בתל מבורך שכבות VI–IV (Stern 1978: Fig. 12:25) ובתל בטש שכבה IV (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 11:12). לקערות מס׳ 14, 15 נמצאה מקבילה בגזר שכבה VIb המתוארכת למחצית השנייה של המאה הט׳ לפסה״נ (Gitin 1990: Pl. 13:7). לקערה מס׳ 16 נמצאה מקבילה בג׳ת שכבה AV (ינאי ופורת תשנ״ט: איור 19:10). מקבילות לקערה מס׳ 18 נמצאו בתל קדש שכבה IV (שטרן ובית־אריה תשל״ג: איור 1:9), בג׳ת שכבה AV (ינאי ופורת תשנ״ט: איור 17:10), בגזר שכבה VIb (Gitin 1990: Pl. 13:10) ובלכיש שכבה III (Tufnell 1953: Pl. 79:49).

מקבילה לקערה מס׳ 19 נמצאה בגזר שכבה VIa (Gitin 1990: Pl. 20:16, 17). לקערה מס׳ 20 נמצאו מקבילות בתל מבורך שכבה VII (Stern 1978: Fig. 12:18), בתל בטש שכבה III (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 14:3; 29:19) ובשומרון תקופות III–V, שם היא נדירה מאוד (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957:143, Fig. 13:12). לקערה מס׳ 21 נמצאו מקבילות במגידו שכבה V (Lamon and Shipton 1939: Pl. 30:134) ובלכיש שכבה III (Tufnell 1953: Pl. 82:128).

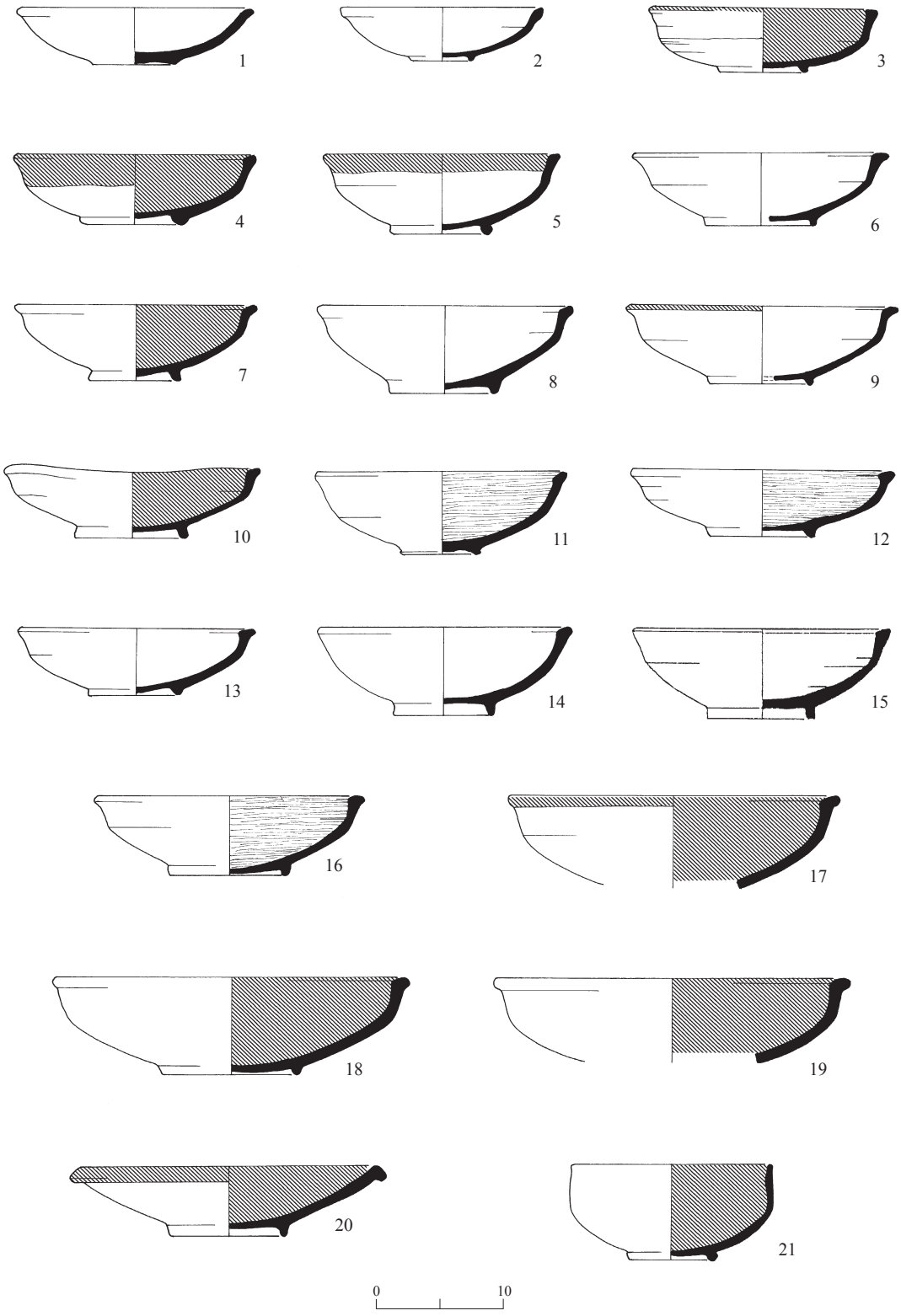

איור 9. קערות מתקופת הברזל 2.

◂ איור 9

מס׳	מס׳ רישום
1	1016
2	1066
3	1030
4	1049
5	1024
6	1051
7	1074
8	1047
9	1082
10	1096
11	1098
12	1042
13	1024
14	1036
15	1040
16	1064
17	1052
18	1041
19	1029
20	1024
21	1075

קדרה (איור 10:1).— הקדרה עשויה מטין, שהכיל כמות רבה של חסמים לבנים ואפורים ונצרף לכתום כהה עם ליבה אפורה. מקבילות נמצאו בגזר שכבה VIa (Gitin 1990: Pl. 21:5, 6), בתל בטש שכבה IV (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 80:16) ובמגידו שכבות III–I (Lamon and Shipton 1939: Pl. 27:83; Finkelstein, Zimhoni and Kafri 2000: Fig. 11.44:1).

סירי בישול (איור 10:2, 3).— לסירים צוואר מקופל ושפה דמוית טבעת עבה, שבצדה החיצון מדרגה או רכס. הטבעת נועדה כנראה לאחיזת המכסה בעת הבישול. הסירים עשויים מטין, ובו כמות רבה של חסמי צור, גיר ובזלת, שנצרף לחרס חום כהה עם ליבה אפורה כהה.

מקבילות לסיר מס׳ 2 נמצאו בגזר שכבה VIa (Gitin 1990: Pl. 22:2) ובמגידו שכבות IV–I (Lamon and Shipton 1939: Pl. 39:7). מקבילות לסיר מס׳ 3 נמצאו בשומרון תקופה VI (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 10:27), במגידו שכבות IV–I (Lamon and Shipton 1939: Pl. 39:8, 11) ו־III–H (Finkelstein, Zimhoni and Kafri 2000: Fig. 11.45:3), בתל יזרעאל (Zimhoni 1997: Fig. 1.10:1, 2) ובתל בטש שכבה III (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 15:19).

קנקן (איור 10:4).— לקנקן גוף חביתי, כמעט גלילי, צוואר צר ושפה מעוגלת כלפי חוץ ומקופלת. בתחתית הצוואר רכס בולט, דומה לזה שבפיטסי שפת צווארון. הקנקן עשוי מטין צהוב־אפור, ליבתו אפורה כהה והוא לא הוחלק בסיום ייצורו (קנקן נוסף לא אויר).

קנקנים שלהם רכס בצוואר נמצאו בגזר שכבות VIb (Gitin 1990: Pl. 12:4, 5) ו־VIa (Gitin 1990: Pl. 18:3, 4), בשומרון תקופה V (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 8:1) ובמגידו שכבה III בשטח H (Finkelstein, Zimhoni and Kafri 2000: Fig. 11.47:11). רכס דומה נמצא גם בקנקן שלו כתף מודגשת מעט במגידו שכבות II–I (Lamon and Shipton 1939: Pl. 13:68). מקבילות נמצאו גם בשכבה II בתל דן (פקמן תשנ״ב: איור 3:4, 7), כנראה המקור או האזור שהשפיע על עיצוב צורתו של הקנקן.

קנקניות (איור 11).— נמצאו שבע קנקניות, חמש מהן אוירו. לקנקניות צוואר רחב וזוג ידיות על הכתף, חלק תחתון מוארך ובסיס צר. לכולן שפה דומה, אך הן שונות זו מזו בצורת הצוואר והזיווי. לשתיים מהקנקניות בסיס מעוגל ולשלוש מהן בסיס מחודד. הן נעשו מטין ובו חסמים לבנים קטנים, שנצרף לחרס ורוד או כתום, וליבה אפורה בהירה. הן מחופות בוורוד או בכתום, וחלקן ממורקות מרוק יד אנכי. קנקניות שלהן בסיס מחודד החלו להופיע בשלהי תקופת הברונזה המאוחרת, כעין קנקן כנעני קטן, ועם הזמן הפכו לטיפוס נפרד. בתקופת הברזל נמשך ייצורן וקוטר שפתן התאים לזה של קנקן, אולי כדי להקל על מזיגת הנוזלים לתוכן ומהן.

מקבילה לקנקנית מס׳ 1 נמצאה בתל פרעה צפון שכבות VIIb ו־VIId (Chambon 1984: Pl. 46:1, 2). לקנקנית מס׳ 3 נמצאו מקבילות בבית שמש שכבות II–IIC (Grant and Wright 1938: Pl. 67:1) ובלכיש שכבה IV (Aharoni 1975: Pl. 45:18). לקנקנית מס׳ 4 נמצאו מקבילות בשומרון תקופות V ו־VI, בעיקר בקברים (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957:169, Fig. 23:1), במגידו

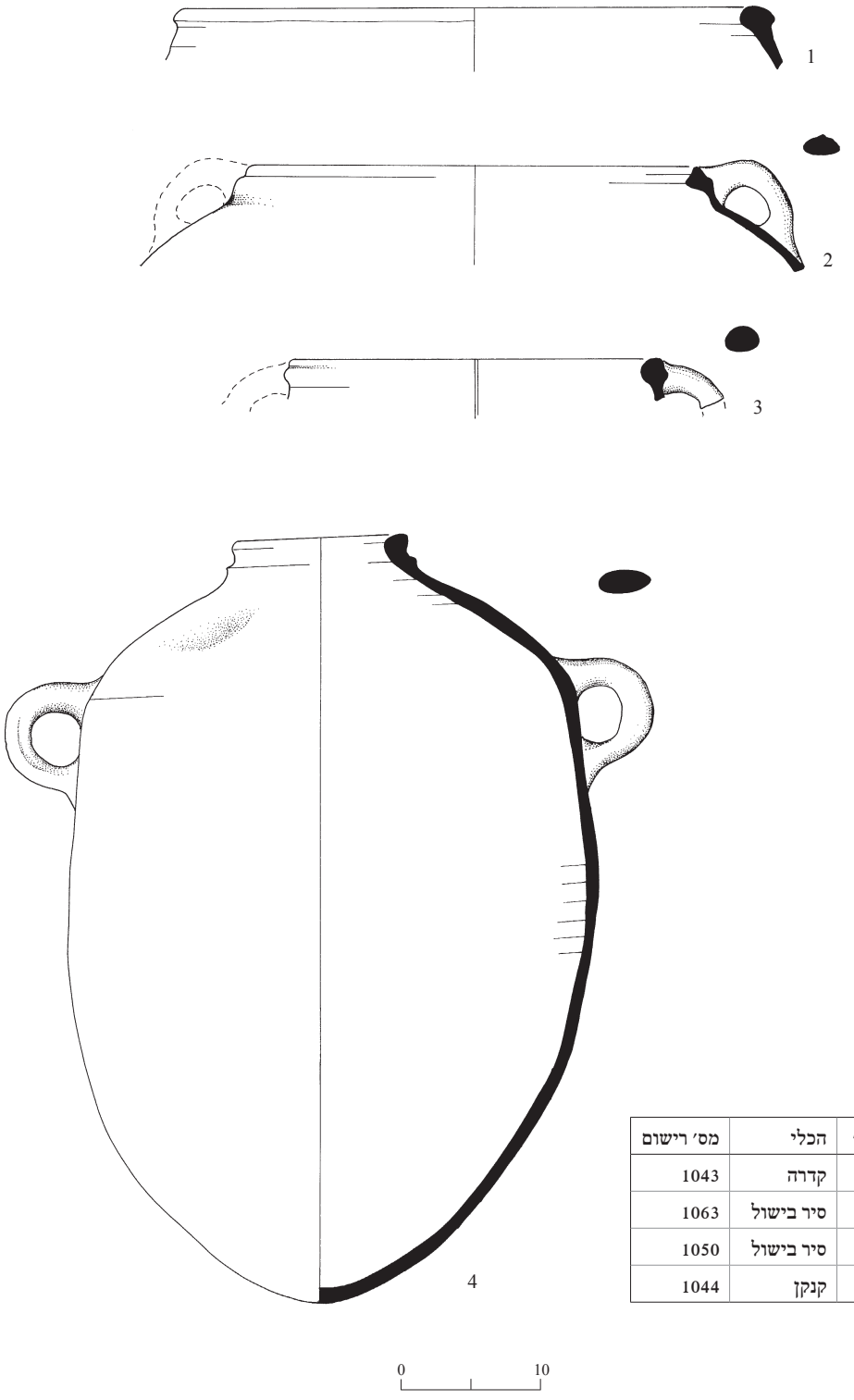

מס׳	הכלי	מס׳ רישום
1	קדרה	1043
2	סיר בישול	1063
3	סיר בישול	1050
4	קנקן	1044

איור 10. קדרה, סירי בישול וקנקן מתקופת הברזל 2.

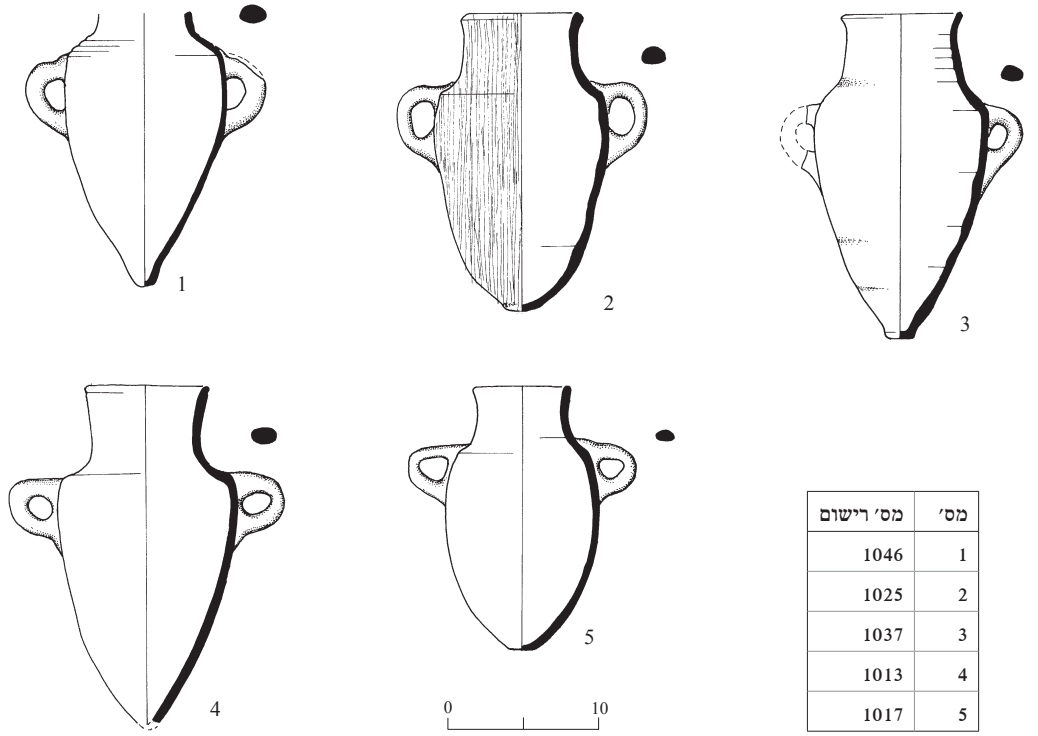

מס׳	מס׳ רישום
1	1046
2	1025
3	1037
4	1013
5	1017

איור 11. קנקניות מתקופת הברזל 2.

שכבה V (Lamon and Shipton 1939: Pl. 19:113) ובלכיש שכבה III (Tufnell 1953: Pl. 91:424).

פכים (איור 12).— נמצאו פכים מחמישה טיפוסים: 1) לפך צוואר רחב ורכס מתחת לשפה, גוף כדורי ובסיס טבעת (מס׳ 1–3; פך נוסף לא אויר). פכים אלו יוצרו מטין ובו חסמים לבנים, אפורים כהים ובהירים, שנצרף לחרס חום בהיר־צהוב, וליבה אפורה בהירה. לפך מס׳ 1 נמצאו מקבילות במכלול בתל חדיד שטח D (ברנד 1998: 1, איור 6: 21), בגזר שכבות VIa (Gittin 1990: Pl. 15:3) ו־VIb (Gitin 1990: Fig. 19:6), בתל עמל שכבה IV (Levy and Edelstein 1972: Fig. 11:7), בתל פרעה צפון שכבה VIIb (Chambon 1984: Pl. 48:4) ובמגידו שכבות IV–III (Lamon and Shipton 1939: Pl. 3:74). לפך מס׳ 2 נמצאו מקבילות בתל בטש שכבה III (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 29:4), בבית שמש קבר 28 בשכבה III (Grant 1932: 19, Pl. 63:12) ובתל באר שבע שכבה IX (Herzog 1984: Fig. 19:6).

2) לפך צוואר חרוט רחב וגוף כדורי פחוס מעט (מס׳ 4). הוא עשוי מטין ובו חסמים חומים ולבנים קטנים, שנצרף לחרס חום עם ליבה אפורה. מקבילות נמצאו בבית שמש שכבות II–IIC (Grant and Wright 1938: Pl. 67:2), בעיר דוד שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Figs. 16:24; 20:11) ובלכיש שכבות IV (Aharoni 1975: Pl. 45:1) ו־III (Tufnell 1953: Pl. 84:187; Zimhoni 1990: Fig. 6:1).

3) לפך שפה מעוגלת כלפי פנים, צוואר רחב, גוף כדורי מוארך מעט ובסיס טבעת (מס׳ 5). הוא עשוי מטין ובו חסמים אפורים ולבנים קטנים, שנצרף לחרס חום עם ליבה אפורה כהה. רוב המקבילות הן מאשדוד: שטח M שכבות b7 (Dothan and Porath 1982: Fig. 20:7–9) ו־a7 (Dothan and Porath 1982: Fig. 26:9); בשטח K שכבות 5–6 (Dothan 1971: Fig. 94:12); בשטחים H ו־K שכבה VI (Dothan and Ben-Shlomo 2005: Fig. 3.109:1–3); ושטח D שכבות a3 (Dothan 1971: Fig. 50:20) ו־b3 (Dothan 1971: Fig. 45:23, 24, 28, 29). מקבילות ספורות נמצאו גם בתל בטש שכבה III (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 21:16) ובתל מקנה (Gitin 1998: Fig. 4:5). באחרון, הכלים הוגדרו טיפוסיים לפלשת; אפשר שהפך מתל חדיד הובא מאזור זה.

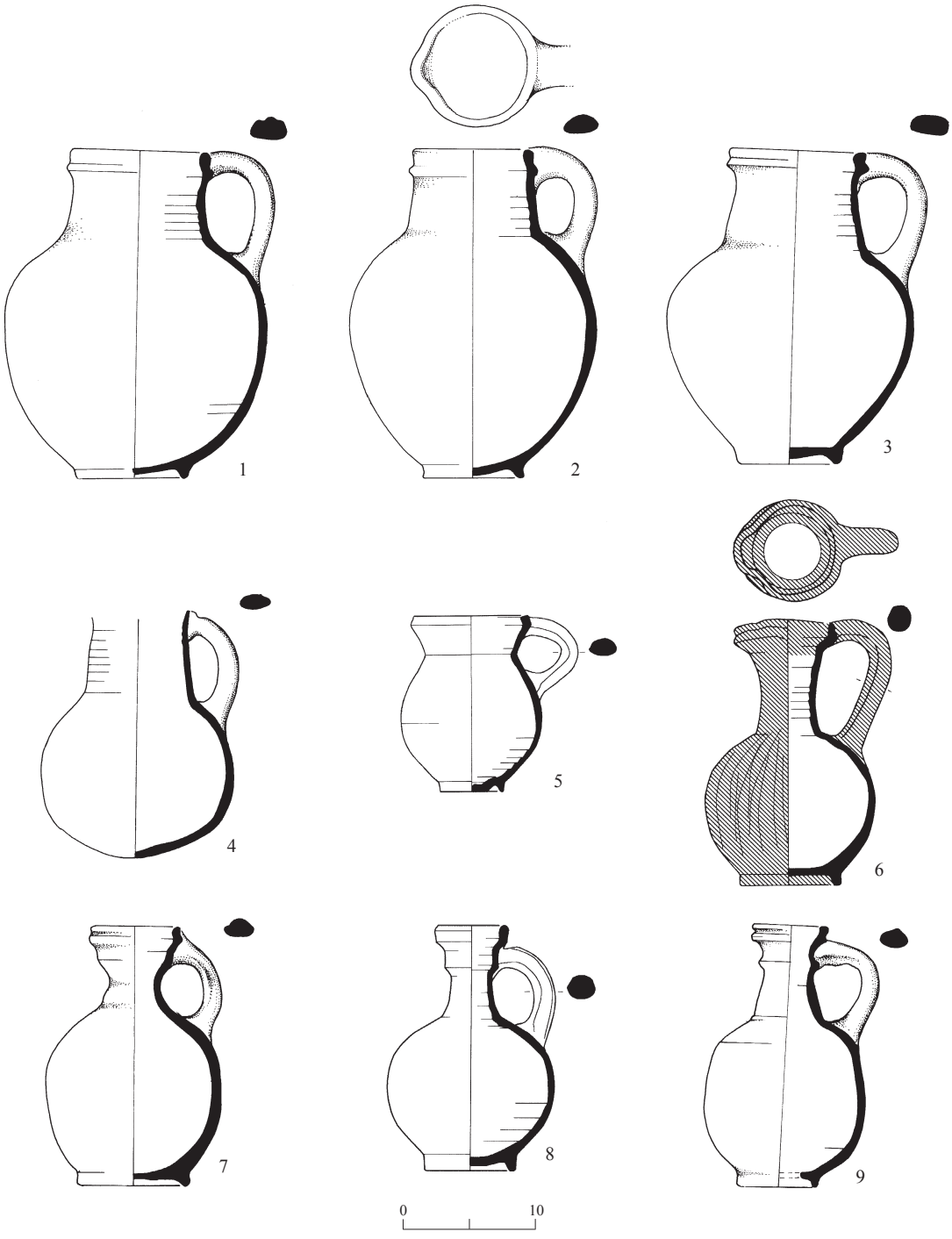

איור 12. פכים מתקופת הברזל 2.

◀ איור 12

מס׳	מס׳ רישום
1	1020
2	1024/12
3	1048
4	1072
5	1045
6	1057
7	1092
8	1024/2
9	1070

4) לפך שפת משפך מחורצת, צוואר צר וגבוה, גוף כדורי ובסיס טבעת רחב (מס׳ 6). הפך עשוי מחרס כתום, מחופה אדום וממורק מרוק יד אנכי צפוף, עשוי היטב. זהו הכלי היחיד שאיכותו כה גבוהה. מקבילות נמצאו בשומרון תקופה VI (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 10:15), באשדוד שטח G שכבה a10 (Dothan and Porath 1993: Fig. 46:6), במגידו שכבות IV–III (Lamon and Shipton 1939: Pl. 3:88) ובלכיש שכבה III (Tufnell 1953: Pl. 86:229).

5) הפכים הם וריאציות של לגין (מס׳ 7–9). הם עשויים מטין ובו חסמים לבנים ואפורים שנצרף לחרס צהוב עם ליבה אפורה בהירה. מקבילה למס׳ 7 נמצאה בשומרון תקופה VI (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 10:20). מקבילות למס׳ 8, 9 נמצאו בגזר שכבה VIb (Gitin 1990: Pl. 12:21) ובמגידו שכבות IV–III (Lamon and Shipton 1939: Pl. 4:107).

כלי מסננת (איור 13:1).— בחלק המחורר של הכלי ניכרים סימני אצבעות הקדר, חריתות הכלי החד ששימש לניקובו בעת שהיה לח ושאריות הטין שנותרו. הוא עשוי מטין מעורב בכמות רבה של חסמים חומים בהירים ולבנים, שנצרף לחרס חום עם ליבה שחורה. מקבילות נמצאו במגידו שכבה Vb (Finkelstein, Zimhoni and Kafri 2000: Fig. 11.25:5), בתל פרעה צפון שכבות VIc–VIIb (Chambon 1984: Pl. 54:11, 12) ובתל יזרעאל (Zimhoni 1997: Fig.1.7:15). הכלים שנמצאו שונים זה מזה והמסננת היא שמקשרת ביניהם, אך לא נראה שיש לשונות זו משמעות כרונולוגית או רגיונלית. הם נועדו כנראה לשימושים דומים ולא יוצרו בכמות רבה כמו כלי החרס האחרים.

פכיות (איור 13:2–12).— הפכיות, למעט אחת שחורה (מס׳ 12), נעשו מטין מנופה ובו מעט חסמים לבנים. צבען לאחר הצריפה כתום בהיר, ורוד בהיר או חום בהיר ולחלקן מרוק אנכי. לא נמצאו פכיות מחופות (פכית נוספת, דומה למס׳ 3, לא אוירה). ארבעה טיפוסים נמצאו:

1) פכית בעלת גוף גלילי מוארך (מס׳ 2–6). מקבילה לפכית מס׳ 2 נמצאה בתל פרעה צפון שכבה VIIb (Chambon 1984: Pl. 51:35) ובחורבת ראש זית שכבה IIa (Gal and Alexandre 2000: Fig. III.85:3). מקבילות לפכית מס׳ 3 נמצאו בגזר שכבה VIa (Gitin 1990: Pl. 19:10–14), בשומרון תקופה VI (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 10:23), בתל פרעה צפון שכבה VIIb (Chambon 1984: Pl. 51:31) ובלכיש שכבה IV (Aharoni 1975: Pl. 45:2). מקבילות לפכיות מס׳ 4, 5 נמצאו בתל פרעה צפון שכבה VIId (Chambon 1984: Pl. 51:21), בעיר דוד שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 17:11) ובאשדוד שטח G שכבה a10 (Dothan and Porath 1993: Fig. 46:3).

2) פכית בעלת גוף גלילי גוץ (מס׳ 7, 8). מקבילה לפכית מס׳ 7 נמצאה בלכיש שכבה III (Zimhoni 1990: Fig. 6:9). מקבילות לפכית מס׳ 8 נמצאו בגזר שכבה VIa (Gitin 1990: Pl. 19:9), במגידו שכבות II–III (Lamon and Shipton 1939: Pl. 2:61) ובתל פרעה צפון שכבה VIId (Chambon 1984: Pl. 51:13).

3) פכית קטנה בעלת גוף כדורי (מס׳ 9–11). מקבילות נמצאו בתל פרעה צפון שכבה VIIb (Chambon 1984: Pl. 50:15) ובמגידו שכבות III (Lamon and Shipton 1939: Pl. 2:56) ו־Va (Loud 1948: Pl. 88:10, 11).

4) פכית שחורה קטנה בעלת גוף כדורי (מס׳ 12). מקבילה נמצאה במגידו שכבות IV–I (Lamon and Shipton 1939: Pl. 2:51).

נרות (איורים 14, 15).— זהו הכלי הנפוץ ביותר שנמצא במערה; נוסף על אלו שיוצגו להלן, נמצאו עוד חמישה־עשר נרות שלא אוירו. הנרות קטנים ועמוקים עד גדולים ושטוחים. הם צבוטים בפינה אחת. הם נעשו מטין מנופה היטב או מטין שהכיל

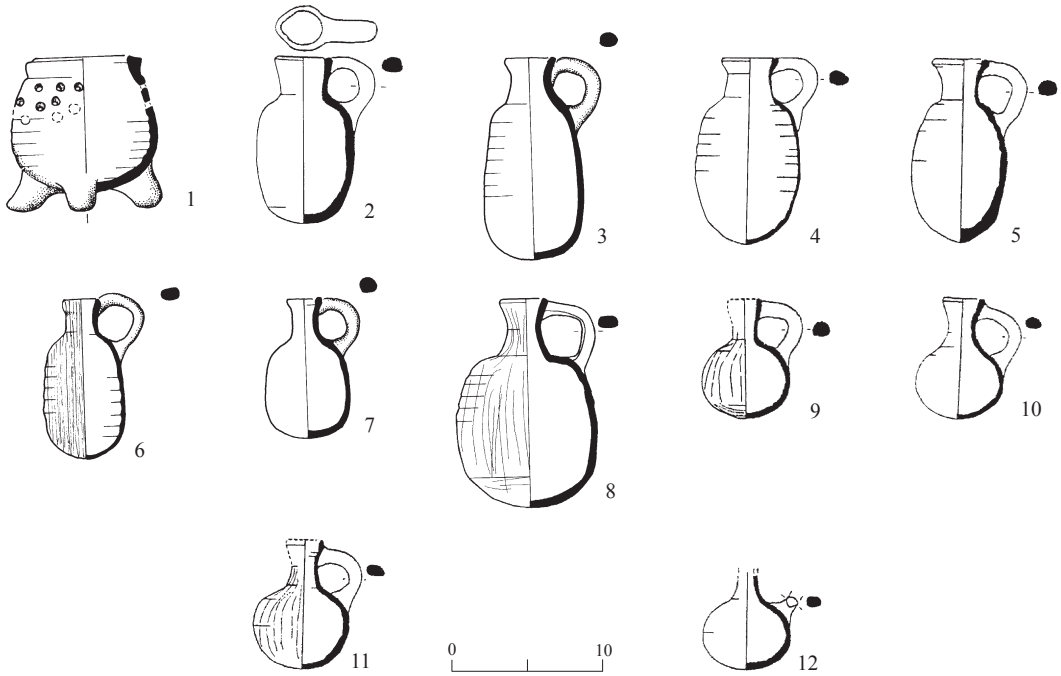

איור 13. כלי מסננת ופכיות מתקופת הברזל 2.

מס׳	הכלי	מס׳ רישום
1	מסננת	1059
2	פכית	1021
3	פכית	1058
4	פכית	1069
5	פכית	1080
6	פכית	1034

מס׳	הכלי	מס׳ רישום
7	פכית	1056
8	פכית	1097
9	פכית	1073
10	פכית	1089
11	פכית	1083
12	פכית	1091

חסמים גדולים מכל סוגי האבן וגוניה בסביבת תל חדיד. מקבילות נמצאו בתל פרעה צפון שכבות VIIb–d (Chambon 1984: Fig. 59), בלכיש (Tufnell 1953: Pl. 83:140–148; Zimhoni 2004: Figs. 25.57; 25.43 [Str. IV]; 25.37 [Str. IVa]; 25.33 [Str. IVb]) ובתל בטש (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 92:14). הם מתוארכים למאות הט׳–הח׳ לפסה״נ.

מספרם הרב של הנרות במערת הקבורה אינו יוצא דופן. במאספה של חדר מס׳ 25 בבית הקברות בכתף הינום נמצאו כ־60 נרות (גבי ברקאי, מידע בעל פה). במערות שנתגלו למרגלות הר ציון נמצאו נרות למראשות כל הנפטרים (דייויס וקלונר תשל״ח:17–18) ולדעת ברקאי (תשנ״ד:153), אפשר שהם מעידים על פולחן קבורה ולא שימשו רק למאור.

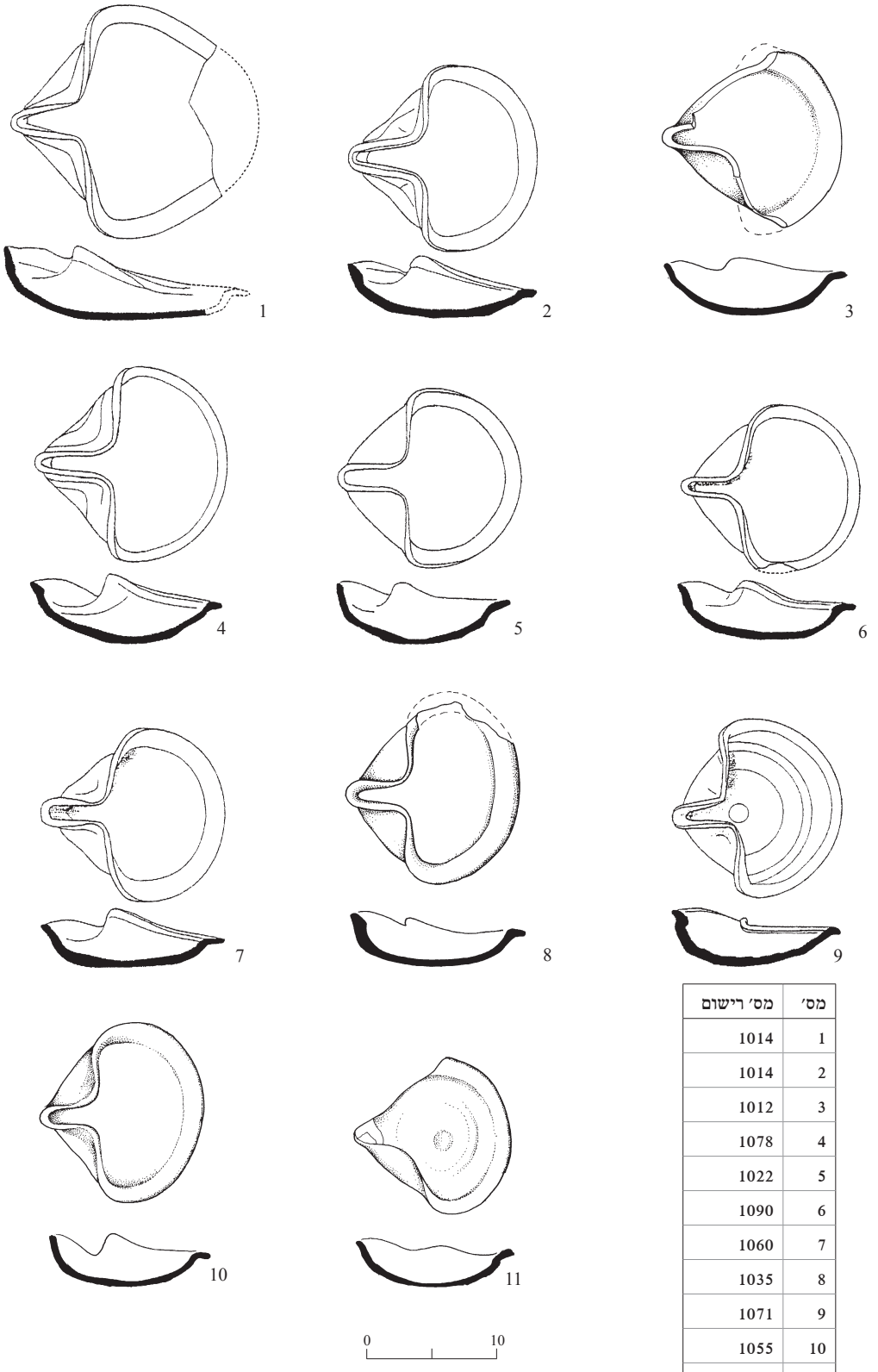

מס׳	מס׳ רישום
1	1014
2	1014
3	1012
4	1078
5	1022
6	1090
7	1060
8	1035
9	1071
10	1055
11	1094

איור 14. נרות מתקופת הברזל 2.

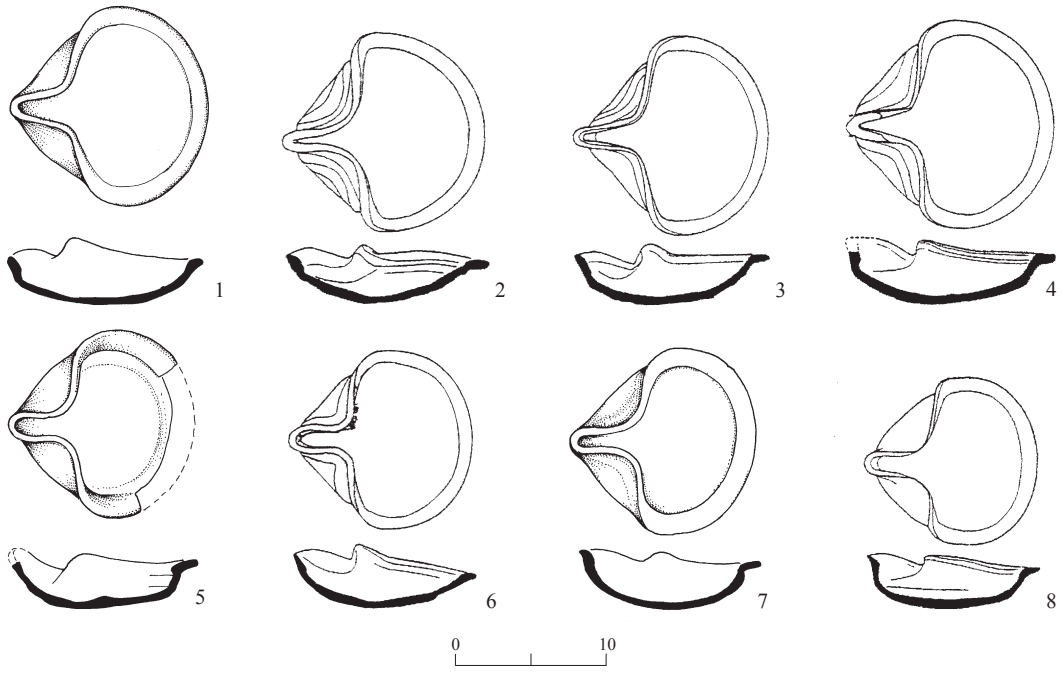

איור 15. נרות מתקופת הברזל 2.

מס׳	מס׳ רישום
1	1053
2	1023
3	1038
4	1085

מס׳	מס׳ רישום
5	1018
6	1088
7	1065
8	1033

כלי האבן

קערה (איור 16).— הקערה עשויה מאבן גיר קשה בגון ורוד־צהבהב ומוחלקת למשעי. היא מעוטרת מבפנים בארבעה מעגלים חרותים; בין שני המעגלים החיצוניים חרותים ריבועים שמולאו בדגם רשת, ובין שני המעגלים הפנימיים — דגם זיגזג כפול. מבחוץ, באמצע הדופן וסמוך לבסיס, חרותים שני חריצים.

קערות אבן נמצאו באתרים רבים מתקופת הברזל 2 בישראל, ביהודה, בעבר הירדן ובפיניקיה, והן נבדלות זו מזו בצורה ובעיטור (בר״ג תשל״ה; Thompson 1971; 1972). קערת אבן זהה לקערה מתל חדיד נמצאה בתל בית מירסים (Albright 1943: Pl. 30:5). קערות דומות נמצאו גם בגזר (Macalister 1912:273–274), בשומרון תקופה V (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 116:1), בחצור (ידין ואחרים 1961: לוח

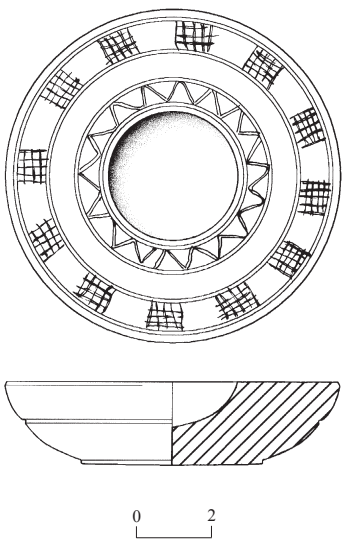

איור 16. קערת אבן מתקופת הברזל 2 (מס׳ רישום 1027).

Garfinkel and Greenberg 1997: Fig. 3:233, 4; Photograph III.79 (III.49:2; Lamon) ובמגידו and Shipton 1939: 226, Pls. 68:7, 8; 109:14, 111:29; 24). קערה מס׳ 24 ממגידו תוארכה לימי השלטון האשורי בעיר, לאחר חורבן חצור והגליל בידי תגלת פלאסר השלישי בשנת 732 לפסה״נ או לאחר חורבן שומרון בידי סרגון השני בשנת 721 לפסה״נ, לכל המאוחר.

לדעת בר״ג (תשל״ה:215, 228), ״כלי האבן אינם תופעה מבודדת אלא חלק ממערכת ענפה ומאלפת של כלי מותרות.״ קערה זו וזוג עגילי כסף (לא אוירו) שנמצאו במערה בתל חדיד הם הפריטים היחידים מהחפירה שאפשר להגדירם חפצי מותרות.

התקופה הרומית הקדומה

כלי החרס

סירי בישול (איור 17:1–5).— שמונה סירים נמצאו, חמישה מהם אוירו; שניים נמצאו במשכב המזרחי (מס׳ 1, 4), שניים במשכב הדרומי (מס׳ 2, 5) ואחד במשכב המערבי (מס׳ 3). יש להם צוואר

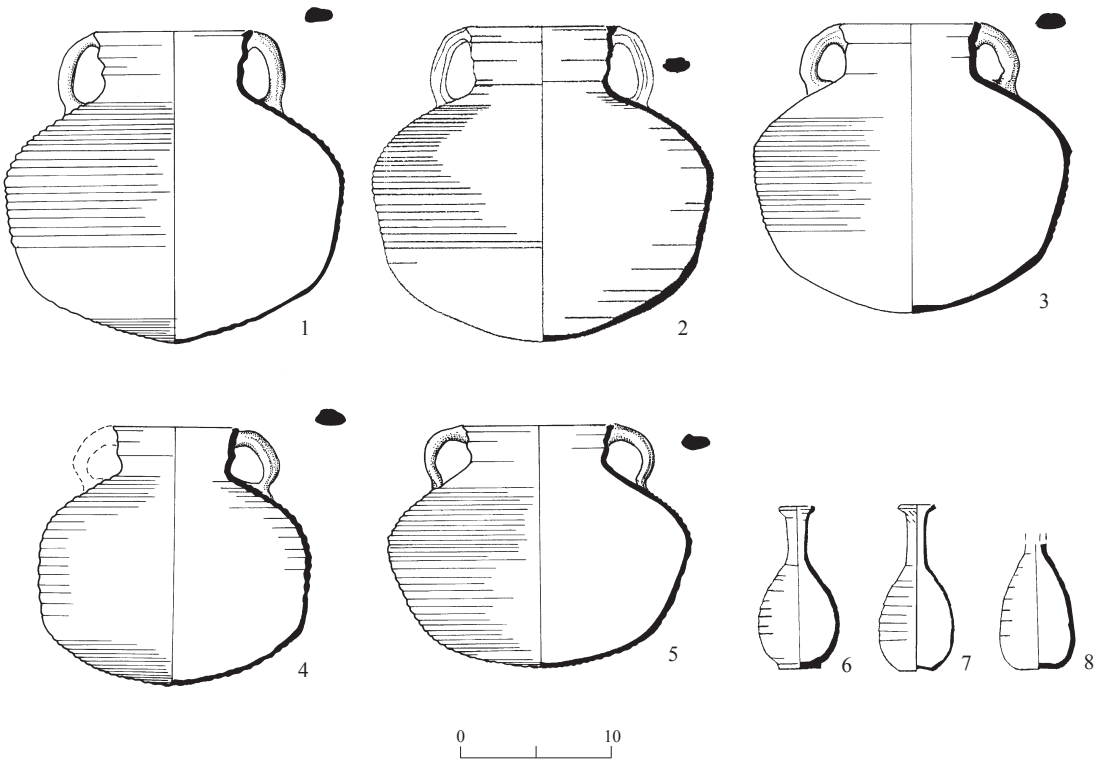

איור 17. סירי בישול ובקבוקים מהתקופה הרומית הקדומה.

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	המיקום במערה
1	סיר בישול	1010	המשכב המזרחי
2	סיר בישול	1002	המשכב הדרומי
3	סיר בישול	1003	המשכב המערבי
4	סיר בישול	1011	המשכב המזרחי
5	סיר בישול	1002	המשכב הדרומי
6	בקבוק	1006	על הרצפה, למרגלות המשכב המערבי
7	בקבוק	1007	על הרצפה, למרגלות המשכב הדרומי
8	בקבוק	1004	המשכב המערבי

רחב ושתי ידיות משוכות מהשפה לכתף, גוף פחוס שלו זיווי קל בחלקו העליון והתחתון ובסיס מעוגל. הסירים עשויים מטין נקי מחסמים שנצרף לחרס חום־כתום.

סירי בישול מטיפוס זה אינם נפוצים. מקבילות נמצאו בגבעת רם במכלול שתוארך למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (הרשקוביץ תשמ״ז: איור 1:9), ברמת רחל בשכבה ההרודיאנית (Aharoni 1962: Fig. 6:13), בחורבת צפייה בשפלת יהודה, במערת קבורה שתוארכה למאה הא׳ לפסה״נ – המאה הב׳ לסה״נ (Nahshoni et al. 2002: Fig. 4:2, 7), במחלף בן־שמן במערת קבורה מהתקופה הרומית (Peilstöcker 2003: Fig. 78:4) ובח׳ירבת א־טהירייה, כ־1 ק״מ מדרום למחלף בן־שמן (Birman 2001: Fig. 156:1).

סירי הבישול לא היו מפויחים. הם נמצאו במשכבים, ולכן נראה שהם או תכולתם שימשו מנחות קבורה (על סירי בישול במערות קבורה, ר׳ רחמני 1957: 211–215; 1964: 28–29; קלונר תש״ם: 255–256).

בקבוקים (איור 17:6–8).— חמישה בקבוקים נמצאו, שלושה מהם אוירו. בקבוקים מס׳ 6 ו־8 נמצאו למרגלות המשכב המערבי ובתוכו בהתאמה, ואילו בקבוק מס׳ 7 נמצא על הרצפה, למרגלות המשכב הדרומי. שני הבקבוקים האחרים (שלא אוירו) נמצאו במשכבים המזרחי והדרומי. הבקבוקים יוצרו מטין מנופה היטב, ללא חסמים. לבקבוק מס׳ 6 בסיס דיסקוס שטוח ולמס׳ 7 ו־8 בסיס אומפלוס.

בקבוקים נמצאו גם בקבר 152 בתל חדיד (ברנד 1998: איור 24:2, 3), והם נפוצים בכל רחבי הארץ, למשל במערות קבורה בירושלים (אבו־ריא וזיסו תשס״א: איור 4:19, 20), בגליל העליון (עובדיה תש״ס: איור 1:9, 10) ובקבר ההרודיאני ליד תל אבו שושה (זיגלמן תשמ״ח: איורים 29–32).

דיון וסיכום

המערה מתל חדיד שימשה לקבורה בתקופת הברזל 2 ובתקופה הרומית הקדומה. היא נמנית עם המערות מקבוצה S של לופרדה (Loffreda 1968), שלהן ״חדר קבורה רבוע ובו שלושה משכבים מכל צד״. ראשיתן בשלהי תקופת הברונזה המאוחרת, והן נפוצות מצידון בצפון ועד תל אל־עג׳ול בדרום (גונן תשל״ט: מפה 3). לדעת בלוך־סמית (Bloch-Smith 2000:45), מערות קבורה אלו התפתחו מבית קברות 900 בתל פרעה דרום (המאה הי״ג לפסה״נ). מערות קבורה שיש בהן משכבים מתקופת הברזל 1 (המאות הי״ב–הי״א לפסה״נ) נתגלו רק בתל עיטון (צפיריס תשמ״ב). בירושלים נמצאו מערות רבות מהמאה הז׳ לפסה״נ, חלקן הוסיפו לשמש גם בתקופות מאוחרות יותר (ברקאי תשנ״ד; תש״ס; Barkay 1994).

תל חדיד נמצא בשוליים הדרומיים־המערביים של ממלכת ישראל, בשולי מישור החוף, ועל פי עדויות היסטוריות הוא נכלל בתחומה. מערות קבורה מתקופת הברזל נמצאו בעסכר, ממזרח לשכם (Magen and Eisenstadt 2004:64–72), בדיר אבו דעיף, מדרום־מזרח לג׳נין (Magen and Eisenstadt 2004:8–62), בח׳ירבת שמסין (פלג ואייזיק תשס״ט), ליד העיר שומרון (Zayadine 1968), בח׳ירבת א־לוז (פלג תשס״ט) ובח׳ירבת סריסיה דרום (אייזיק תשס״ט).

מערת הקבורה מתל חדיד אינה יוצאת דופן והיא משתלבת היטב בממצא מתקופת הברזל בארץ ישראל. צורתה מרושלת מאוד; לא נעשה כל ניסיון לשמור על סימטריה — לא במבוא, לא בחדר הקבורה ולא בקירות החיצוניים — ואף לבור הליקוט אין צורה מוגדרת. קירות המערה מחוספסים ונראה שלא הוחלקו.

כלי החרס שנמצאו הם קבוצה הומוגנית. רובן המכריע של המקבילות נמצא בגזר, בתל בטש, בהרי שומרון ובעמק יזרעאל, והן משקפות את היות אזור תל חדיד חלק מממלכת ישראל. עם זאת, הדמיון בין המכלולים אינו מוחלט, שכן לא נמצאו במערה כלים מסוג ״השומרוני העבה״, שהוא מרכיב דומיננטי במכלול הקרמי של הרי שומרון ועמק יזרעאל, ונמצא, למשל, בטייבה (ינאי תשס״ג).

המערה דומה למערות קבורה מיהודה, מקבוצת ״כל יהודה״ על פי חלוקתה של יזרסקי (2009: 207, 214), שהיו נפוצות במחצית השנייה של המאה הח׳ לפסה״נ. נראה שיהודים, שהגרו לממלכת ישראל מיהודה, המשיכו לקבור את מתיהם במערת קבורה ״יהודית״. מערות אלו שימשו לקבורה מראשית המאה הט׳ עד המאה הו׳ לפסה״נ, ותאריך זה תואם היטב את תפוצתן הרחבה במחצית השנייה של המאה הח׳ לפסה״נ (יזרסקי 2009: 212, 213).

המכלול הקרמי מהמערה קשור למכלול מלוקוס 1082 בשטח D הסמוך (ברנד 1998: 5, איורים 4–9). הטיפוסים, טכניקות הטיפול בכלים, החיפוי והמרוק מעידים ששני המכלולים הם מפרקי זמן קרובים מאוד, הראשון מאוחר אך במעט לשני.

נראה שההבדלים נובעים משימושיהם השונים; המכלול משטח D שימש לפעילות פולחנית־טקסית, ועל כן הוא כולל קובעות וקערות רבות, או שזהו מכלול של בית מגורים. הכלים תוארכו בחלקם למאה הי׳ לפסה״נ או, על פי הכרונולוגיה הנמוכה, למחצית השנייה של המאה הט׳ לפסה״נ (Finkelstein 1996). לדעת ברנד (1998), סירי בישול שלהם רכס בשפה (ברנד 1998: איור 5:11–13) וצלמית העמוד היהודאית (ברנד 1998: איור 10:4), מהטיפוס שרווח במאות הח׳–הז׳ לפסה״נ (Kletter 1996:40–42), מעידים כנראה שהמכלול משטח D שימש עד המאה הח׳ לפסה״נ.

לדעתי, קשה לקבל את הצעתה של ברנד, המאחרת את תאריך כל המכלול בגלל סירי הבישול והצלמית. המכלול אחיד מכדי לתארכו לפרק זמן כה ארוך; סביר יותר, שתאריכם של סירי הבישול ייקבע בהתאם לשאר הממצאים. ראשית הופעתם של סירי בישול מטיפוס זה ביהודה מתוארכת לאמצע המאה הט׳ – תחילת המאה הח׳ לפסה״נ. תאריך מכלול הכלים במערה יכול להתבסס על תאריך שכבות יישוב בהרי שומרון ועמק יזרעאל, אלא שהכרונולוגיה שלהן בתקופת הברזל שנויה במחלוקת, וקביעת התאריך תלויה בכרונולוגיה המקובלת על החופר.

תיארוך המכלול מתל חדיד יכול להתבסס על מקבילות מגזר ומתל בטש; הראשון הוא היחיד בקרבת תל חדיד, כ־10 ק״מ מדרום לו, שנחפר באופן מסודר ופורסם במלואו (Gitin 1990), ורוב המקבילות הן לממצא משכבות VI ו־VII. המקבילות המעטות משכבה III בלכיש מעידות שהמכלול מתל חדיד קודם לחורבן שכבה זו, כנראה בזמן מסע סנחריב בשנת 701 לפסה״נ, ולשכבה IIA במקנה (Gitin 1989:26). כלי החרס שנתגלו בגזר, בבטש, באשדוד ובמקנה מלמדים שהממצא מלכיש קדום במעט, אם בכלל, לחורבן שכבה VI ומאוחר לחורבן שכבה VII בגזר. לפיכך, הוא מקביל לסוף שכבה IX באשדוד ולשכבה IIb במקנה (Gitin 1989:46–48). מכאן, שסמוך לחורבן שכבה III בלכיש, חרבו או נכנעו עזה ואשקלון במסע תגלת פלאסר השלישי בשנת 734 לפסה״נ (Na'aman 1998:219–223), וגזר נכבשה בשנת 733 לפסה״נ. תל חדיד אמנם היה בתחום ממלכת ישראל, אך בגלל קרבתו לתל גזר אפשר ששניהם נכבשו באותו הזמן, ולכן כנראה הופסקה הקבורה במערה.

סמוך למבנה מטיפוס ארבעה מרחבים שנתגלה בשולי התל (ברנד 1998:27–29), אך לא בהקשר סטרטיגרפי ישיר אתו, נמצאו שתי תעודות שלמות כתובות בכתב יתדות במצב השתמרות מצוין (Na'aman and Zadok 2000): שטר מכירה של קרקעות משנת 698; ושטר הלוואה משנת 664 לפסה״נ.[3] ניסוחן זהה לזה של המסמכים המשפטיים שהיה נהוג בתקופת האימפריה האשורית (Na'aman and Zadok 2000:181). תעודות אלו מצטרפות לשתי תעודות מהשנים 651 ו־649 לפסה״נ, שהתגלו בתל גזר (Johns 1905).

במסמכי תל גזר ותל חדיד רשומים שמותיהם של 36 אנשים; כולם, להוציא את השם ״נתניהו״ הנזכר בתעודה מגזר משנת 649 לפסה״נ, אינם שמות ישראליים: כמחציתם אכדיים וכמחציתם ארמיים ובעלי גזרון שמי־מערבי אחר, אך לא עברי (Pinches 1904; Becking 1981/82:80–81; Zadok 1985). הם אינם שייכים לתושבי הארץ המקוריים, אלא לאוכלוסייה שהגיעה מאזור בבל ומסביבתו. הקדום שבמסמכי תל חדיד יש בו כדי ללמד על תאריך הגעתה של אוכלוסייה נוכרית זו, ואולי אף לסייע בקביעת התאריך המאוחר ביותר שבו קברו במערה.

שטר המכירה משנת 698 לפסה״נ קדום למסע סנחריב ליהודה בשלוש שנים ולתעודות מתל גזר בחמישים שנה. הוא מעיד שהגולים הובאו לאזור תל חדיד שנים רבות קודם למה שהיה ידוע מהתעודות מתל גזר, ומכאן שבתעודה מתל חדיד נזכרים גולים מבבל שיושבו בימי סרגון השני בדרום ממלכת ישראל, זמן לא רב לאחר כיבושה (Na'aman 1993:110–111). כיבוש אזור תל חדיד, אם כן, יכול היה להתרחש בעת כיבוש שומרון ב־721/20 לפסה״נ. תאריכי כיבוש גזר או שומרון הם *Terminus Post Quem* לסיום הקבורה במערה, והם תואמים היטב גם את הממצא הקרמי.

בתל חדיד ובסביבתו נחפרו כמה מערות קבורה מהתקופה הרומית שתכניתן שונה מהמערה הנדונה, ובחלקן נמצאו גלוסקמות (ברנד 1996:10, איור 11; 1998:57; פורת תש״ן; רייך תשמ״ב; Shemueli and Yannai, forthcoming; Selinger, forthcoming). במערה לא נמצאו גלוסקמות; אפשר שמאחר שהיא נחצבה בתקופת הברזל לא היה אפשר להניח בה גלוסקמות או שהנקברים לא היו יהודים.

הערות

[1] המערה נתגלתה בשנת 2000 בעת פעולות חציבה בתוואי כביש חוצה ישראל מצפון לתל חדיד, וכתוצאה מכך נפגעה. את החפירה (הרשאה מס׳ A-3300) ניהל אלי ינאי, וסייעו פליקס ווילינסקי ואחמד עודא, ואדים אסמן וויאצ׳סלב פרסקי (מדידות), יוסי נגר (אנתרופולוגיה), אלישבע קמייסקי (רפאות), וכן אירנה לידסקי ומרינה שויסקיה (ציור הממצא).

[2] העפר מהמשכבים ומחלל המערה נופה והעצמות הועברו לקבורה לנציגי הרבנות. חרדים שהגיעו לאתר מנעו את המשך המחקר האנתרופולוגי.

[3] חלק זה של הדוח מבוסס על הרצאתו של פרופ׳ ישראל אפעל ביום עיון לזכרו של בנימין מזר. אני מודה לו על שהביא את תוכנה לידיעתי ועל תרומתו להבנת משמעותן ההיסטורית של התעודות.

הפניות

אבו־ריא ר׳ וזיסו ב׳ תשס״א. מערת קבורה מימי הבית השני בהר הצופים. **עתיקות** 40:1–12.

אייזיק נ׳ תשס״ט. גת, מחצבות ומערת קבר מדרום לח׳רבת סריסיה. בתוך א׳ יזרסקי, עורכת. **חפירות ותגליות בשומרון**. ירושלים. עמ׳ 62–70.

בדחי ר׳ תש״ס. מערת קבורה מתקופת הברזל 2 בבקה אל־ע׳רביה. **עתיקות** 39:7–11.

בר״ג ד׳ תשל״ה. כלי אבן פיניקיים מן המאות הח׳–הז׳ לפסה״נ. **ארץ ישראל** יח:215–232.

ברנד א׳ 1996. **חפירת בדיקה בשולי תל חדיד: דין וחשבון ראשוני**. תל אביב.

ברנד א׳ 1998. **חפירת בדיקה בשולי תל חדיד: דין וחשבון ראשוני**. תל אביב.

ברקאי ג׳ תשנ״ד. **צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל**. עבודת דוקטור. האוניברסיטה העברית. ירושלים.

ברקאי ג׳ תש״ס. בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון. בתוך ש׳ אחיטוב וע׳ מזר, עורכים. **ספר ירושלים: תקופת המקרא**. ירושלים. עמ׳ 233–274.

גונן ר׳ תשל״ט. **הקבורה בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת כבסיס לחקר האוכלוסייה והיישובים**. עבודת דוקטור. האוניברסיטה העברית. ירושלים.

גופנא ר׳ ובית־אריה י׳ 1997. **מפת לוד (80)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

דייויס ד׳ וקלונר ע׳ תשל״ח. מערת קבורה משלהי תקופת הבית הראשון במורד הר ציון. **קדמוניות** יא:16–19.

הרשקוביץ מ׳ תשמ״ז. כלי החרס של גבעת רם (חפירות 1949) מן המאות הא׳ והב׳ לסה״נ. **ארץ ישראל** יט:314–325.

זיגלמן ע׳ תשמ״ח. קבר הרודיאני ליד תל אבו שושה. בתוך ב׳ מזר, עורך. **גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו שושה משמר העמק**. ירושלים. עמ׳ 13–41.

ידין י׳, אהרוני י׳, דונאייבסקי ע׳, דותן מ׳, עמירן ר׳ ופרו ז׳ 1961. **חצור** ג–ד. ירושלים.

יזרסקי א׳ 2009. טיפולוגיה וכרונולוגיה של מערות הקבורה בתקופת הברזל II–III. **ארץ ישראל** כט:206–217.

ינאי א׳ תשס״ג. מערת קבורה (מס׳ 6) מתקופת הברזל בטייבה. **עתיקות** 43:29–55.

ינאי א׳ ופורת י׳ תשנ״ט. החפירות בתל. בתוך י׳ פורת, א׳ ינאי וא׳ כשר. שרידים ארכיאולוגיים בג׳ת. **עתיקות** 37:1–78.

לבנת א׳ 1971. **הגיאולוגיה של המורדות המערביים של הרי יהודה**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

עובדיה ר׳ תש״ס. מערת קבורה מן התקופה ההלניסטית והרומית הקדומה בהגושרים. **עתיקות** 38:33–47.

פורת י׳ תש״ן. מערת קברים יהודית באזור בן־שמן. **עתיקות** י:161–164.

פלג י׳ תשס״ט. מערת קבורה מתקופת הברזל IIב׳ בח׳רבת א־לוז. בתוך א׳ יזרסקי, עורכת. **חפירות ותגליות בשומרון**. ירושלים. עמ׳ 52–61.

פלג י׳ ואייזיק נ׳ תשס״ט. מערת קבורה מתקופת הברזל IIב׳ מזרחית לח׳ שמסין. בתוך א׳ יזרסקי, עורכת. **חפירות ותגליות בשומרון**. ירושלים. עמ׳ 201–204.

פקמן ד׳ תשנ״ב. כלי החרס מסוף תקופת הברזל בדן. **ארץ ישראל** כג:230–240.

צפיריס ו׳ תשמ״ב. קברים מתקופת הברזל הב׳ בתל עיטון. **עתיקות** ח:7–10.

קלונר ע׳ תש״ם. **קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

רחמני ל״י 1957. מערות קברים יהודיות במורד המערבי של גבעת שהין בירושלים. **ידיעות** כא:211–215.

רחמני ל״י 1964. **קבר יסון (עתיקות ד)**. ירושלים.

רייך ר׳ תשמ״ב. קבר מעוטר מהתקופה הרומית ליד בן־שמן. **עתיקות** ח:16–21.

שטרן א׳ ובית־אריה י׳ תשל״ג. החפירות בתל קדש (תל אבו קודיש). בתוך י׳ אהרוני, עורך. **חפירות ומחקרים: מוגש לשמואל ייבין**. תל אביב. עמ׳ 39–221.

Aharoni Y. 1962. *Excvations at Ramat Rahel: Seasons of 1959 and 1960*. Rome.

Aharoni Y. 1975. *Lachish (Tell ed-Duwair)* V: *The Sanctuary and the Residency* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Publications 4). Tel Aviv.

Albright W.F. 1943. *The Excavations at Tell Beit Mirsim* III (AASOR 21–22). New Haven.

Barkay G. 1994. Excavations at Ketef-Hinnom in Jerusalem. In H. Geva ed. *Ancient Jerusalem Revealed*. Jerusalem. Pp. 85–106.

Becking B. 1981/82. Two Neo-Assyrian Documents from Gezer in their Historical Context. *Jaabericht van het vooraziatisch-egyptisch genootschap "Ex Oriente lux"* 27:76–89.

Birman G. 2001. Khirbet edh-Dhuheiriya. *ESI* 113:100–101.

Bloch-Smith E. 2000. *Judahite Burial Practices and Beliefs about the Dead* (JSOT 123/ASOR Monograph Series 7). Sheffield.

Chambon A. 1984. *Tell el-Far'ah* I: *L'âge du fer* (Editions Recherche sur les Civilisations. Memoire 31). Paris.

Crowfoot J.W., Crowfoot G.M. and Kenyon K.M. 1957. *Samariya-Sebaste* III: *The Objects from Samaria*. London.

De Groot A. and Ariel D.T. 2000. Ceramic Report. In D.T. Ariel ed. *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh* V (Qedem 40). Jerusalem. Pp. 91–154.

Dothan M. 1971. *Ashdod* II–III: *The Second and Third Seasons of Excavations 1963, 1965* (*'Atiqot* [*ES*] 9–10). Jerusalem.

Dothan M. and Ben-Shlomo D. 2005. *Ashdod* VI: *The Excavations of Areas H and K (1968–1969)* (IAA Reports 24). Jerusalem.

Dothan M. and Porath Y. 1982. *Ashdod* IV: *Excavation of Area M* (*'Atiqot* [*ES*] 15). Jerusalem.

Dothan M. and Porath Y. 1993. *Ashdod* V: *Excavations of Area G. The Forth–Sixth Seasons of Excavations 1968–1970* (*'Atiqot* 33). Jerusalem.

Finkelstein I. 1996. The Archaeology of the United Monarchy: An Alternative View. *Levant* 28:177–187.

Finkelstein I., Zimhoni O. and Kafri A. 2000. The Iron Age Pottery Assemblages from Areas F, K and H and their Stratigraphic and Chronological Implications. In I. Finkelstein, D. Ussishkin and B. Halpern eds. *Megiddo* III: *The 1992–1996 Seasons*. Tel Aviv. Pp. 244–324.

Gal Z. and Alexandre Y. 2000. *Ḥorbat Rosh Zayit: An Iron Age Storage Fort and Village* (IAA Reports 8). Jerusalem.

Garfinkel Y. and Greenberg R. 1997. Area L. In A. Ben-Tor, R. Bonfil, Y. Garfinkel, R. Greenberg, A. Maeir and A. Mazar. *Hazor* V: *An Account of the Fifth Season of Excavation, 1968*. Jerusalem. Pp. 177–294.

Gitin C. 1989. Tel Miqne–Ekron: A Type-Site for the Inner Coastal Plain in the Iron Age II Period. In S. Gitin and W.G. Dever eds. *Recent Excavations in Israel: Studies in Iron Age Archaeology* (AASOR 49). Winona Lake. Pp. 23–58.

Gitin C. 1990. *Gezer* III: *A Ceramic Typology of the Late Iron II, Persian and Hellenistic Periods at Tell Gezer* (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology III). Jerusalem.

Gitin C. 1998. Philistia in Transition: The Tenth Century BCE and Beyond. In S. Gitin, A. Mazar and E. Stern eds. *Mediterranean in Transition, Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE in Honour of T. Dothan*. Jerusalem. Pp. 162–183.

Grant E. 1932. *Ain Shems Excavations (Palestine) 1928–1929–1930–1931* II. Haverford.

Grant E. and Wright G.E. 1938. *Ain Shems Excavations (Palestine)* IV: *Pottery*. Haverford.

Herzog Z. 1984. *Beer-Sheba* II: *The Early Iron Age Settlements*. Tel Aviv.

Johns C.H.W. 1905. The New Cuneiform Tablets from Gezer. *PEFQSt* 37:206–210.

Kletter R. 1996. *The Judean Pillar Figurines and the Archaeology of Asherah*. Oxford.

Lamon R.S. and Shipton G.M. 1939. *Megiddo* I: *Seasons of 1925–1934, Strata I–V* (OIP 42). Chicago.

Levy S. and Edelstein G. 1972. Cinq année de fouilles a Tel 'Amal (Nir David). *RB* 79:325–367.

Loffreda S. 1968. Iron Age Rock-Cut Tombs in Palestine. *SBFLA* 18:244–287.

Loud G. 1948. *Megiddo* II: *Seasons of 1935–39* (OIP 62). Chicago.

Macalister R.A.S. 1912. *The Excavation of Gezer 1902–1905 and 1907–1909* I–III. London.

Magen Y. and Eisenstadt E. 2004. Ancient Burial Caves in Samaria. In H. Hizmi and A. De Groot eds. *Burial Caves and Sites in Judea and Samaria, from the Bronze and Iron Ages* (JSP 4). Jerusalem. Pp. 1–76.

Mazar A. and Panitz-Cohen N. 2001. *Timnah (Tel Batash)* II (Qedem 42). Jerusalem.

Na'aman N. 1993. Population Changes in Palestine following Assyrian Deportations. *Tel Aviv* 20: 104–124.

Na'aman N. 1998. Two Notes on the History of Ashkelon and Eqron in the Late Eight–Seventh Centuries B.C.E. *Tel Aviv* 25:219–227.

Na'aman N. and Zadok R. 2000. Assyrian Deportations to the Province of Samerina in the Light of Two Cuneiform Tablets from Tel Hadid. *Tel Aviv* 27:159–188.

Nahshoni P., Zissu B., Sarig N., Ganor A. and Avganim A. 2002. A Rock-Cut Burial Cave from the Second Temple Period at Ḥorbat Ẕefiyya, Judean Shephela. *'Atiqot* 43:49–72.

Peilstöcker M. 2003. Ben-Shemen Junction. *ESI* 115:54–57.

Pinches T.G. 1904. The Fragment of an Assyrian Tablet Found at Gezer. *PEFQSt* 36:229–236.

Selinger Y. Forthcoming. Excavations at Ben-Shemen Junction. *'Atiqot*.

Shemueli O. and Yannai E. Forthcoming. A Roman Period Cave at Ben-Shemen Junction. *'Atiqot*.

Stern E. 1978. *Excavations at Tel Mevorakh* (Qedem 9). Jerusalem.

Thompson H.O. 1971. Iron Age Cosmetic Palettes. *ADAJ* 16:61–70.

Thompson H.O. 1972. Cosmetic Palettes. *Levant* 4:148–150.

Tufnell O. 1953. *Lachish* III *(Tell ed-Duweir): The Iron Age*. London.

Zadok R. 1985. Samaritan Notes. *BiOr* 42:567–572.

Zayadine F. 1968. Une Tombe du Fer II à Samarie-Sébaste. *RB* 75:562–585.

Zimhoni O. 1990. Two Ceramic Assemblages from Lachish Levels III and II. *Tel Aviv* 17:3–52.

Zimhoni O. 1997. *Studies in the Iron Age Pottery of Israel: Typological, Archaeological and Chronological Aspects*. Tel Aviv.

Zimhoni O. 2004. The Pottery of Levels V and IV and its Archaeological and Chronological Implications. In D. Ussishkin. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)* IV (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 22). Tel Aviv. Pp. 1643–1788.

A BURIAL CAVE FROM IRON AGE II AND THE EARLY ROMAN PERIOD NORTH OF TEL ḤADID

ELI YANNAI
(PP. 1–20)

The burial cave is hewn at the bottom of the northern slope of a flat spur, c. 0.5 km north of Tel Ḥadid (map ref. NIG 1950/6520, OIG 1450/1520; Fig. 1) and was used for interment during Iron Age II and the Early Roman period. Four rock-hewn steps lead to the cave opening (L100), which was found sealed with an *in situ* roll-stone (Plan 1; Fig. 2). Three hewn steps descend from the opening into the burial chamber (L101; Fig. 3). A stone, probably used to block the entrance in the Iron Age, lay at the foot of the steps. The roll-stone seems to have been used during the Roman period.

The burial chamber is rectangular and has three shelves hewn in its western (L104), eastern (L102) and southern (L103) walls. An elliptical bone repository (L105) is hewn below the western shelf and above the floor; opposite its opening, was a flat rectangular stone that apparently served as its cover (Figs. 4–7).

Numerous bones (studied by Yossi Nagar) were found on the shelves, not *in situ*. The bones discovered in the repository were poorly preserved and were found discarded with other artifacts. Nonetheless, it was possible to discern that the deceased were originally interred in primary burial.

Gezer, the closest site to Tel Ḥadid, and Samaria were conquered in 733 and 721/20 BCE respectively. These dates constitute a *terminus post quem* for the last burials in the cave in the Iron Age and they are also well substantiated by the ceramic artifacts (Figs. 8–15) and the stone bowl (Fig. 16).

No ossuaries were discovered in the Early Roman phase of the cave's use; it may be that because the cave was hewn in the Iron Age it was not possible to place ossuaries in it or that the deceased were not Jewish. Pottery vessels from the Early Roman-period phase are depicted in Fig. 17.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. The stepped entrance shaft leading to the cave, looking south.
Plan 1. The cave, plan and sections.
Fig. 3. View from inside the cave: the blocking stone, steps and the cave's opening, looking north.
Fig. 4. The burial chamber, shelves and blocking stone of the bone repository, looking south.
Fig. 5. The eastern burial shelf at the start of the excavation, looking east.
Fig. 6. The southern burial shelf, looking south; note *in situ* cooking pot and bottle.
Fig. 7. The western burial shelf and *in situ* cooking pot, looking west.
Fig. 8. Iron Age bowls.
Fig. 9. Iron Age bowls.
Fig. 10. Iron Age krater, cooking pots and a jar.
Fig. 11. Iron Age amphoriskoi.
Fig. 12. Iron Age jugs.
Fig. 13. Iron Age strainer vessel and juglets.
Fig. 14. Iron Age lamps.
Fig. 15. Iron Age lamps.
Fig. 16. Iron Age stone bowl.
Fig. 17. Early Roman cooking pots and bottles.